

І. І. СОКОЛОВ ПРО ВЗАЄМОСТОСУНКИ СХІДНОЇ ГРЕЦЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКОВ ПРОТЯГОМ XVI–XVII ст.

Л. Ю. Медовкіна

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена деяким питанням з історії української православної церкви XVI – XVII ст., які були досліджені І. І. Соколовим. І. І. Соколов, виявивши та переклавши листи та послання листів і матеріалів патріархів Мелетія Піга та Кирила Лукаріса, а також деякі суміжні документи та матеріали, яскраво продемонстрував колосальний інформативний потенціал греко- та латиномовних джерел, які містили багато цікавої інформації про церковне життя в Україні XVI – XVII ст. Подальша його праця показала, що він був правий у своєму намаганні виявити та зафіксувати усі

джерела грецького походження, які зберігалися в різних бібліотеках, архівах та монастирях України. Протягом 1919–1922 рр. І. І. Соколов організував кілька експедицій до Лубен, Хоролу, Полтави, Чернігова, Харкова, обстежив архівосховища Києва, Ніжина та інших місць, з метою пошуку та опису грецьких православних рукописів. У документах ревізійної комісії ВУАН наук значиться, що вчений підготував до друку кілька статей та зібрав чимало цікавого матеріалу, що може стати предметом наших подальших пошуків, які дозволять більш повно говорити про внесок І. І. Соколова.

Ключові слова: українська церква, грецький Схід, Вселенська церква, патріарх, Львівське ставропігійне братство, Віленське православне братство, Мелетій Піг, Кирило Лукаріс.

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. перед українськими вченими відкрилась можливість відновити історичну справедливість та повернути з небуття імена багатьох видатних представників вітчизняної науки, доробок яких тривалий час розглядався крізь викривлену призму критики радянської вульгаризовано-марксистської методології або ж узагалі замовчувався. Останніми роками до наукового обігу повернулися імена сотень працівників науки та їх творча спадщина. Серед таких відомих істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст., які досліджували питання історії української церкви, окреме місце займає діяльність Івана Івановича Соколова (1865–1939). Він народився в сім'ї священика у с. Нова Олексіївка Саратовської губернії. Початкову освіту здобув у Саратовському духовному училищі й семінарії. До Казанської духовної академії вступив 1886 р., а закінчив – у 1890 р. першим кандидатом-магістрантом. Після цього протягом року І. І. Соколов був професорським стипендіатом при кафедрі загальної церковної історії, де його керівником був призначений професор Ф. О. Курганов. Саме йому, а також І. С. Бердникову, заслуженому ординарному професору Казанської духовної академії й ординарному професору Імператорського Казанського університету, був забов'язаний І. І. Соколов своїми знаннями візантійського канонічного права, методології дослідження, розуміння завдань науки та питань морально-етичного порядку.

1891 р. у Казанській духовній академії відбувся захист магістерської дисертації І. І. Соколова на тему «Состояние монашества в византийской церкви с половины IX в. до начала XIII в.», внаслідок якого кандидат дістав вчений ступінь магістра богослов'я, затверджений Св. Синодом у 1894 р. У 1896 р. за цю, опубліковану у вигляді книги працю, вчений отримав премію митрополита Макарія.

Після захисту дисертації І. І. Соколов протягом 1894–1903 рр. викладав у Санкт-Петербурзькій духовній семінарії, продовжував свої візантологічні студії та публікував результати своїх досліджень у тогочасній науковій пресі. Це з часом дало підставу запросити його на кафедру історії Греко-східної церкви Петербурзької духовної академії [1], де він пропрацював до 1918 р., викладаючи такі курси, як «История византологии как науки в связи с культурным влиянием Византии на Древнюю Русь и Западную Европу», «История разделения церквей в IX – XI вв.», «История патриаршего управления в Византии и на современном греческом Востоке», «История просвещения и богословской науки в Византии с половины IX до половины XV в. (843 – 1453)», «История Иверской церкви до начала XIII в.» [2]. У цей період на формування наукових інтересів І. І. Соколова суттєвий вплив мав видатний історик церкви, професор Санкт-Петербурзької духовної академії І. Є. Троїцький [3].

Одночасно з викладацькою діяльністю І. І. Соколов продовжував інтенсивну наукову роботу. 1904 р. вчений захистив докторську дисертацію на тему «Константинопольская церковь в XIX в. Опыт исторического исследования». Ця праця дістала присудження Радою академії премії Чубинських (1904), а згодом Св. Синодом –

премії митрополита Макарія (1906). У жовтні 1904 р. І. І. Соколов був обраний ординарним професором Санкт-Петербурзької духовної академії [4].

Рятуючись від репресій, яких зазнали викладачі духовних закладів після революційних подій 1917 р., І. І. Соколов на початку 1919 р. намагався влаштуватися у Києві. Протягом 1919–1920 рр. він працював приват-доцентом Київського університету, де він заступив професора Ю. А. Кулаковського, протягом 1919–1920 рр. викладав історію Візантії на Вищих жіночих курсах та новогрецьку мову в Близкосхідному інституті [5], й одночасно співпрацював з Археографічною комісією Української академії наук, де був працівником першого відділу [6].

1922 р. вчений вирішив повернутися до Петрограда. З 1927 р. І. І. Соколов був членом Таврійської краєзнавчо-лінгвістичної експедиції Ленінградського університету, а з 1928 р. – експедиції Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства до Надазов'я. Після 11 років плідної праці в науково-освітніх установах Петрограда, 22 грудня 1933 р. І. І. Соколов був заарештований. Лише завдяки клопотанням родини та К. Пешкової, яка очолювала громадську організацію «Допомога політичним в'язням», вченого 1938 р. було звільнено [7]. Однак, повернутися до нормально життя він вже не встиг. Помер 3 травня 1939 р.

Перебуваючи в Україні і співпрацюючи з Українською академією наук, І. І. Соколов сприяв становленню та розвитку таких напрямів науки, як історія церкви та візантинознавство. У пояснювальній записці щодо проекту організації Історично-Філологічного відділу Української академії наук, складеному Д. І. Багалієм, А. Ю. Кримським, Г. Г. Павлуцьким та Є. К. Тимченком, було вказано, що кафедра «Історії української церкви, в зв'язку з усесвітньою історією церкви», має належати до загальних українознавчих кафедр і входити до першого відділу, а кафедра «Візантинознавства» входитиме до другого відділу разом із кафедрами класичної філології, загального мовознавства, східних мов, всесвітньої історії, літератури та філософії та ін. [8].

Як зазначає А. Чередниченко, з посиланням на архівні матеріали, І. І. Соколов та М. Ф. Мухін (історик, постійний член Археографічної комісії УАН, співробітник Історико-філологічного відділу з окремих доручень УАН, з 1926 р. член Візантійської комісії) [9], ще у березні 1919 р. зробили наукові доповіді про «необхідність вести пошук та збирати «грецькі матеріали, де пояснюються відносини православного Сходу до України і української церкви» та «Заходу, себто Ватикану» [10].

На підтвердження важливості цієї справи було прийнято рішення про публікацію праці І. І. Соколова «Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах» [11] на сторінках наукових записок відділу.

Аналіз цієї праці, що буде предметом нашого дослідження, доводить важливість виявлення та використання українськими вченими греко- та латиномовних документів, які проливають світло на чимало фактів з історії церкви XVI–XVII ст.

У нарисі, поданому І. І. Соколовим основна увага зосереджена на листах і посланнях Александрійського патріарха Мелетія Піга (†1601) та патріарха Александрійського й Царгородського Кирила Лукаріса (†1638). Серед адресатів патріарха Мелетія були віруючі Української православної церкви; міщани-члени Львівського Ставропігійного братства; Гедеон Балабан (Балабан Григорій Маркович (1530–1607), єпископ Галицький, Львівський і Кам'янець-Подільський, екзарх Константинопольського патріарха для українських земель, фактичний керівник Київської митрополії; кн. Константин Острозький (Василь-Костянтин Острозький (1526–1608), князь, магнат, політичний та культурний діяч; члени Віленського православного братства; Константин Корнякт (1517/20–1603), львівський купець, шляхтич, громадянин Львова, грецького походження, видатний церковно-громадський діяч того часу; московський цар Федір І Іоанович Блаженний (1557–1598), третій син

Івана IV Грозного; Ігнатій, протопоп Острозький; князь та великий канцлер Ян Замойський (1541–1605), великий гетьман коронний (1581–1606), польський державний діяч, засновник академії у Замості; імператор Священної Римської імперії Рудольф II (1552–1612), Павло Анікієв, «прочанин з Польщі». Листи, звернення та постанови Кирила Лукаріса в основному були звернені до «усіх православних України»; Ісаї (Івана Балабана (? – †1619/1620), церковного та культурного діяча, племінника Гедеона Балабана; Єремії (Євстафія Тисаровського (? – †1641), єпископа Львівського, Галицького і Кам'янецького, якого після смерті єпископа Гедеона (Балабана) духовенство, шляхта і міщани соборно обрали кандидатом для висвячення на Львівську кафедру.

Свій нарис І. І. Соколов майже повністю побудував на прямій мові джерел. У залежності від того, кому були адресовані листи, звернення чи послання, вони писалися автором грецькою мовою чи латиною. Це мало свій сенс, бо, як висловився сам патріарх Мелетій, надавало можливість донести його слова та прохання до адресата «без перекладача, безпосередньо» [12].

Основний зміст послань Мелетія – це захист православного населення польсько-литовської держави, оборона його прав від зазіхань католиків та протестантів, намагання знайти порозуміння з відомими та впливовими політичними діячами не лише Речі Посполитої, але й Європи в цілому. Особливе місце у діяльності патріарха займала підтримка членів Львівського православного братства. Про це, зокрема, свідчать його листи «До живущих у Польщі православних братів братства у Львові з іншими православними» (від 20 вересня 1592 р.), «Братіям у Львові» (від 29 червня 1593 р.), «Братству, що во ім'я Боже утворилося й живе в славному Львові, православних християн священного чину і мирського стану, превожделінним во Христі Ісусі синам» (від 19 травня 1597 р.), «Братства побожних при всечасному храмі Богородиці Успенія» (від 23 липня 1597 р.) та ін. У цих посланнях Мелетій підтримував та наставляв свою православну паству, яка потерпала від неосвіченості і відсутності таких пастирів, що не порушуючи заповіді Господні, здатні передавати та поширювати Ісусове вчення. Він роз'яснював їм необхідність одруження для православних священників та неприпустимість відмови від дружин, запровадження їх до монастирів, заради служби Церкві. Широ радів тому факту, що львівське братство зростає, і засмучувався з того приводу, що йому не вдалося самому прибути до міста. Кілька разів в різних листах Мелетій радив і наполягав на тому, аби братчики заснували «спудастиріон», тобто академію, бо початкова та середня школи вже існувати при братстві, та відкрили друкарню для друкування книг місцевою та грецькою мовою «без фальшувань». Потреба у такому навчальному закладі пояснювалася патріархом важким становищем Східної церкви у тих країнах, де запанував іслам. Опосередковано про це важке становище також говорить прохання Мелетія про надання милості на користь християн Сходу [13], але як вказує сам І. І. Соколов, з віднайдених та перекладених ним листів, не зрозуміло, чи надало Успенське братство якусь конкретну допомогу бідуючій Східній церкві [14].

Листи патріарха Мелетія Піга також дозволяли зрозуміти ту роль, яку він відіграв у розв'язанні конфлікту львівських міщан з єпископом Гедеоном Балабаном.

Звертаючись у своїх посланнях до впливових європейських правителів та діячів, патріарх Мелетій постійно наполягав на необхідності шанобливого ставлення до православних віруючих, поваги до їхньої віри, захисту їхніх привілеїв. Часто у цих в листах Мелетій робив особливий наголос на небажаності утисків грецького населення, але, на думку І. І. Соколова, патріарх під «грецьким населенням» розумів не лише етнічних греків, але й усе православне населення Речі Посполитої.

У листі до членів Віленського православного братства, Мелетій, намагаючись пасторським словом підтримати братчиків, чия віра утискала в польсько-литовській

державі, дякував їм за силу духу і висловлював сподівання на здатність протистояти зваблення цього світу, словам лжепророків та лжевчителів. Він, зокрема, писав: «Ви – ковчег, що захоче насіння побожності для здобуття та возгрівання загубленого світу [...] уникайте й зіпсованих робітників, у яких черево є тим, чому вони служать, зовсім не піклуючись про будуче. [...] Будьте здорові [...] і не забувайте про наші страждання, беручи в яких участь, ви, звичайно, матимите помноження найдивніших нагород у царстві Бога і Отця, благодать якого з усіма вами» [15].

З цікавих фактів, які знайшли своє відображення в листах Мелетія Піга і які були маловідомими в історії української православної церкви XVI – XVII ст., є кілька. Зокрема, видавши 1596 р. у Вільно невеличкий твір «Діалог – Православний християнин, Блаженнішого папи і патріарха Александрії Кира Мелетія, для пользи спудеїв», патріарх Мелетій переслав його разом із листом до відомого львівського міщанина, мецената, коштом якого будувалася Успенська братська церква, Костянтина Корнякта: «колись, мандруючи по Тракії й пробуваючи ще на нижчому ступені священства, ми склали одного Діалога, назвавши його «Православний християнин», і послалимо твоїй побожності і богобійності твоїх чудових дітей. Прийміть [його] в [доброму] здоровлі й старанно вивчайте скарб православ'я. Хай він вам буде свідоцтвом і пам'яткою отецької любові до вас і піклування про церкву Христову. Будь здоров любезніший» [16].

Інший цікавий факт, вилучений з листування Мелетія, вивів на історичну сцену маловідомого учасника Берестейського собору 1596 р. Йдеться про протопопа і благочинного хорєпископа Острозького Ігнатія. Під час укладання унії він керував соборними нотаріусами. І. І. Соколов у своєму нарисі зазначає, що Ігнатій, «не відзначаючись великою освітою, все ж таки сміло вступав у дискусії з латинянами і чистотою свого православного настрою, і силою щирої та глибокої віри перемагав хитро складені силогізми латинських богословів» [17]. Відповідно підтримка цієї людини таким впливовим церковним діячем, як патріарх Мелетій Піг, була необхідною, надавала «сили страдницькій душі Ігнатія, самотнього, далеко від других борця за православну віру» [18].

Нарешті, останній цікавий момент, який дозволить нам перейти до характеристики віднайдених І. І. Соколовим писань іншого церковного діяча, Кирила Лукаріса. Вивчаючи листи Мелетія до членів Віленського братства, І. І. Соколов звернув увагу на те, що в листі спудеїв Віленської академії до Костянтина Корнякта з проханням передати їхнього листа до патріарха, є згадка про те, що вони знають про Мелетія зі слів «преподобнішого і вченішого нашого ректора Кирила Лукаріса» [19]. Цікаво, але цей факт з біографії майбутнього патріарха Лукаріса був невідомий тогочасним дослідникам його життя та діяльності. І лише завдяки перекладам новознайдених грецьких текстів, І. І. Соколову вдалося зробити свій невеличкий внесок у відтворення життєпису патріарха Кирила, писанням якого вчений присвятив другу частину свого нарису.

Він власне зупинився на наслідках появи сфальсифікованого тексту «Омології» (Сповідання віри) (ним користувалися як засобом боротьби проти православ'я як на Сході, так і на українських теренах), який приписували перу Кирила Лукаріса. Будучи вже патріархом Александрійським та Царгородським (Константинопольським), К. Лукаріс був дуже засмученим тим, що поширення цього тексту не лише похитнуло його авторитет, але й призвело до певного розколу українських православних діячів, спричинило падіння довіри до православної церкви серед українського населення. Саме тому він офіційно звернувся до членів Львівського православного братства, а через нього – до усіх православних України: «Братству пресвятої Богородиці, іменуємому Успення, у Львові, і через нього всім православним архієреям, ієреям і мир'янам і всім, що стоять у влади і що приватно живуть, православним християнам Малої Русі,

спасіння від Бога і згода і благословення» [20]. Описавши свої заслуги перед віруючими, роки праці, проведені на різних патріарших престолах та свої здобутки, Кирило Лукаріс писав: «... сліпі до світу силяться оганьбити нас, обвинувачуючи в кальвінізмі й ересі, виставляючи на позорище власний звичайний настрій, виказуючи себе завжди лукавими й темними, бо вони маючи намір в одному захищатися проти нас, в другому силяться оголосити нас відповідальними, але даремно витрачають сили, бо ворогують проти Бога й істини. Тому що безперечно те, що ми по благості Божій, від початку благодатію обрані для царства (і цим вихваляємося одверто, за свідочством совісті нашої) і по благословенні, ставимося з огидою до всякої ереси від юнацького нашого віку, і ще більше тепер одвертаємося, пробуваємо в єднанні з церквою, і позаяк було б несправедливо, щоб наше світле призвання ким-небудь ганилося, тому ми й говоримо проти марних слів і відкидаємо базікання ворогів і наклепи тих, хто вимишляє [щось] проти нашого православ'я» [21]. З погляду І. І. Соколова, значення цього тексту полягає не стільки у тому, як Кирило Лукаріс боронить себе проти висунутого звинувачення в ересі і заперечує автентичність Сповідання, посилаючись на своє життя та діяльність на посадах патріарха Александрійського та Царгородського, скільки у тому, що він демонструє взаємини між Константинополем та Україною. Патріарха дійсно більше турбував той галас, який піднявся навколо нього на далеких українських землях, де проживав «пригнічений і бідний православний люд», ніж скандал, який певний час вирував навколо його патріаршого престолу. Тому він вирішив все прояснити перед своєю православною паствою, ніж виправдовуватися перед своїми особистими ворогами. Як вважає І. І. Соколов, «перейняте любов'ю послання патріарха Кирила було для змученої української пастви дуже благодійним і почасти загоїло душевні її смутки та муки. Бо становище української православної церкви в другій чверті XVII ст., як і раніше, було тяжким і потребувало авторитетної допомоги і від східної ієрархії» [22].

На відміну від попереднього патріарха Мелетія, Кирило Лукаріс двічі був в Україні. Однак, зайнявши Александрійський патріарший престол, він втратив можливість безпосередньо спостерігати за місцевою ситуацією, але продовжив «уважно слідкувати за місцевим церковно-громадським життям і керувати своїми співробітниками з Каїру та Царгорода, то з Ясс, Букареста та інших міст Унговлахії» [23]. Особливо ця увага проявилася у справі визначення єпископа на львівську кафедру.

Як відомо, після смерті Гедеона Балабана, на цю посаду заявив свої претензії його небіж – архімандрит Уневський Ісає Балабан, однак паства заявила своє бажання бачити на цій посаді шляхтича Єремію (Євстафія) Тисаровського. У цій справі Кирило Лукаріс впевнено взяв сторону Балабана, бо вважав, що той мав повне право претендувати на кафедру. Саме про це він писав самому Ісаї Балабану, а також видав постанову: «Про Ісаю – проти Тисаровського, який захопив Львівську єпископію в Польщі», звернену до віруючих. В її тексті він ще раз наголосив, що Тисаровський захопив владу силою (хоча це не відповідало дійсності), а Балабан «повинен бути законним наступником єпископії у Львові» [24].

Таким чином, І. І. Соколов, виявивши та переклавши листи та послання двох патріархів, а також деякі суміжні документи та матеріали, яскраво продемонстрував колосальний інформативний потенціал греко- та латиномовних джерел, які містили багато цікавої інформації про церковне життя в Україні XVI – XVII ст.

Подальша його праця показала, що він був правий у своєму намаганні виявити та зафіксувати усі джерела грецького походження, які зберігалися в різних бібліотеках, архівах та монастирях України. Протягом 1919–1922 рр., як свідчить стаття А. Чередниченко, І. І. Соколов організував кілька експедицій до Лубен, Хоролу, Полтави, Чернігова, Харкова, обстежив архівосховища Києва, Ніжина та інших місць, з метою пошуку та опису грецьких православних рукописів [25]. Навіть повернувшись

до Петрограда, він продовжував виконувати доручення Археографічної комісії щодо дослідження «грецьких матеріалів по культурних взаєминах між Україною та Грецією по Петербурзьким рукописним збіркам» [26]. Результати пошукової роботи вченого мали друкуватися на сторінках «Записок історико-філологічного відділу УАН». За планом у другому та третьому випусках «Записок» мали з'явитися статті І. І. Соколова «Невідкладне завдання в царині українознавства», «Критичний етюд, що торкається історії Мгарського монастиря», самі виявлені грецькі матеріали з науковими коментарями, але вони чомусь так і не були видані. Водночас, у документах ревізійної комісії академії наук значиться, що вчений таки підготував до друку кілька статей та зібрав чимало цікавого матеріалу. Отже, це може стати предметом наших подальших пошуків, які дозволять більш повно говорити про внесок І. І. Соколова у дослідження історії української церкви та становлення вітчизняного візантинознавства.

РЕЗЮМЕ

В статті посвящена некоторым вопросам истории украинской православной церкви XVI – XVII вв., которые были исследованы И. И. Соколовым, на основе выявленных и опубликованных писем и материалов патриархов Мелетия Пига и Кирилла Лукариса. И.И. Соколов продемонстрировал колоссальный информационный потенциал греко и латиноязычных источников, содержащих много интересной информации о церковной жизни в Украине XVI - XVII вв. Дальнейшая его работа показала, что он был прав в своем стремлении выявить и зафиксировать все источники греческого происхождения, которые хранились в разных библиотеках, архивах и монастырях Украины.

Ключевые слова: украинская церковь, греческий Восток, Вселенская церковь, патриарх, Львовское ставропигийное братство, Виленское православное братство, Мелетий Пиг, Кирилл Лукарис.

SUMMARY

The article is dedicated to some aspects of the history of the Ukrainian Orthodox Church of the XVI – XVII century, which have been studied by Sokolov I., on the basis of identified and published letters and materials of the Patriarches Meletius Pigas and Cyril Lucaris.

Sokolov I. has demonstrated enormous information potential of Greek and Latin sources that contain lots of interesting information about the life of the church in Ukraine XVI - XVII centuries. His further work has shown that he was right in his quest to identify and fix all sources of greek origin, which were kept in various libraries, archives and monasteries in Ukraine

Keywords: Ukrainian church, the Greek East, the Catholic Church, the patriarch, Lviv Orthodox community, Vilno Orthodox community, Meletius Pigas, Cyril Lucaris.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.
2. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1903 г. – СПб., 1904. – С. 26, 34; Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. СПб., 1905. – С. 18, 25. [Текст].
3. Соколов И. И. Византинологические традиции в С.-Петербургской духовной академии / И. И. Соколов [Текст] // Христианское чтение. – 1904. – Янв. – С. 143–165; Февр. – С. 306–315.
4. Отчет о состоянии С.-Петербургской духовной академии за 1904 г. – СПб., 1905. – С. 10. [Текст].

5. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 210.
6. Чернухін Є. К. Соколов Іван Іванович / Є. К. Чернухін [Текст] // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 695.
7. ДАРФ. – Ф. 8409. – Оп. 1. – Спр. 1587. – Арк. 181–184; Спр. 1642. – Арк. 214–218; Спр. 1683. – Арк. 3–7.
8. Пояснювальна записка до проекту організації Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. I–II.
9. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 215.
10. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 210.
11. Соколов І. І. Відносини Сходу до Української церкви в XVI–XVII ст. по новознайдених документах // Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. – К.: Друкар, 1919. – Кн. 1. – Частина офіційна. – С. 53–84.
12. Там само. – С. 68.
13. Там само. – С. 59.
14. Там само. – С. 63.
15. Там само. – С. 63–64.
16. Там само. – С. 65.
17. Там само. – С. 67.
18. Там само. – С. 67.
19. Там само. – С. 65.
20. Там само. – С. 73.
21. Там само. – С. 74–75.
22. Там само. – С. 76.
23. Там само. – С. 80.
24. Там само. – С. 83.
25. Чередниченко А. М. Київський період наукової діяльності І. І. Соколова // Лаврський альманах. Зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2005. – С. 209–216.
26. Там само. – С. 211.